

УДК 332.146.2

Д. І. Соловійов

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ

***Анотація.** У статті розглянуто і проаналізовано законодавче та методичне забезпечення функціонування об'єктів туристичної сфери України. На основі дослідження запропоновано методичні положення щодо напрямів розвитку туристичної сфери, враховуючи специфічні особливості її функціонування.*

***Ключові слова:** державне регулювання туристичної сфери, туризм, туристичний бізнес, туристична сфера.*

***Summary.** The article considers and analyzes the legislative and methodological support the functioning of tourism in Ukraine. Based on the research methodology proposed provisions for areas of tourism, given the specific features of its functioning.*

***Key words:** government regulation for tourism, recreation, tourism, tourist branch, tourist industry, the tourism sector.*

Постановка проблеми. Сучасні умови розвитку туристичної сфери потребують особливої уваги в частині удосконалення системи державного регулювання відносин у сфері туризму на національному і місцевому рівнях. Важливою складовою удосконалення системи державного регулювання є розробка та прийняття необхідних нормативно-правових актів, що стимулюватимуть (чи, навпаки, обмежуватимуть) діяльність об'єктів туристичної сфери.

На теперішній час наукове, методичне та кадрове забезпечення функціонування сфери туризму здійснюється через Науковий центр розвитку туризму, Міністерство інфраструктури України, 4 науково-дослідних інститути Міністерства охорони здоров'я України та понад 130 вищих навчальних закладів. У той же час за наявності такого значного наукового потенціалу зараз майже відсутні системні науково-практичні рекомендації щодо державного регулювання, комплексних схем планування, раціонального використання туристичних ресурсів, організаційно-економічних засад функціонування сфери туризму [1].

Це не дозволяє ефективно планувати розвиток сфери туризму в країні та на окремих територіях (туристичний регіон, область, район, місто, окремий туристичний об'єкт). У зв'язку з цим актуальним завданням є розробка методичних положень щодо напрямів розвитку туристичної сфери, враховуючи специфічні особливості її функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти регулювання розвитку туристичної сфери висвітлені у працях таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як: Ю. В. Алексеєва, В. К. Бабарицька, І. В. Валентюк, В. Г. Гуляєв, А. Б. Добровольська, А. П. Дурович, В. Ф. Кифяк, В. І. Цибуха, В. А. Шульга, М. Портер, Р. Харрод та ін. Але необхідно зазначити, що сучасні концептуальні основи формування системи державного регулювання туристичної сфери є суперечливими, методичні положення щодо стратегічного розвитку туристичної сфери розроблені недостатньо і без урахування конкретних особливостей її окремих складових.

Мета статті — дослідити принципи впровадження нормативної та методичної бази функціонування туристичної сфери нашої країни і сформулювати на їх основі методичні положення щодо напрямів розвитку туризму в Україні.

Виклад основного матеріалу. Сучасне туристичне законодавство України регламентує такі аспекти діяльності:

- функціонування об'єктів туристичної індустрії (насамперед засобів розміщення);
- професійну діяльність у туризмі, умови, за яких стає можливим професійне заняття туристичною діяльністю;
- права та обов'язки учасників туристичної діяльності, заходи щодо захисту прав споживачів туристичних продуктів;

© Д. І. Соловійов, 2013

— допомогу туристичній сфері з боку державних установ [2, с. 239].

У цьому контексті доречно привести думку В. І. Цибуха про те, що «від стану правового забезпечення в Україні в цілому і правового забезпечення функціонування туристичної індустрії зокрема залежить і існування туризму в Україні» [3, с. 82].

Важливим етапом цього забезпечення є прийняття у 1995 році Закону України «Про туризм». Цей документ визначає загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України у сфері туризму та декларує такі пріоритети:

— удосконалення правових засад регулювання відносин у сфері туризму;

— забезпечення становлення туризму як високорентабельної сфери економіки України, заохочення національних та іноземних інвестицій у розвиток індустрії туризму, створення нових робочих місць;

— розвиток в'їзного та внутрішнього туризму, сільського, екологічного (зеленого) туризму;

— розширення міжнародного співробітництва, утвердження України на світовому туристичному ринку;

— створення сприятливих для розвитку туризму умов шляхом спрощення та гармонізації податкового, валютного, митного, прикордонного та інших видів регулювання;

— забезпечення доступності туризму та екскурсійних відвідувань для дітей, молоді, людей похилого віку, інвалідів та малозабезпечених громадян шляхом запровадження пільг стосовно цих категорій осіб [4].

Закон також визначає основні способи та цілі державного регулювання туристичної сфери, охоплюючи велике коло питань, починаючи з визначення пріоритетів у реалізації основних напрямів державної політики у сфері туризму та забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, відновлення здоров'я, свободу пересування, задоволення інших прав і закінчуючи блоком соціально-економічних питань розвитку туристичної сфери.

Слід зазначити, що Закон визначає основними пріоритетними напрямами державної політики у сфері туризму саме щодо розвитку внутрішнього та в'їзного туризму, не враховуючи при цьому виїзний туризм як вид, що стимулює відтік грошових коштів з економіки країни. Також Закон України «Про туризм» є нормативно-правовою основою для створення цілого комплексу галузевих та міжгалузевих нормативних актів, що регламентують окремі конкретні аспекти діяльності у туристичній сфері.

Розвиток туристичної сфери неможливий без перспективного планування, тому серед усіх нормативно-правових документів з регулювання

туристичної діяльності до 2010 р. окремо слід відзначити Державну програму розвитку туризму на 2002–2010 рр. [5] та Стратегію розвитку туризму і курортів [6], важливою складовою яких є нормативно-правове забезпечення механізму державного регулювання туристичної сфери.

Державна програма розвитку туризму в Україні до 2010 р. існувала як комплекс заходів у сфері туристичної діяльності, що зумовлені необхідністю актуалізації організаційно-правових та економічних засад становлення туризму як високорентабельної сфери економіки, важливого засобу культурного та духовного виховання громадян країни. Комплексний підхід до цієї Програми дозволяв розглядати туризм як багатофункціональну соціально-економічну систему, що включає ресурсну та матеріально-технічну базу, інфраструктуру забезпечення та управління, які пов'язані між собою складними відносинами і взаємодіють з іншими структурними елементами господарського комплексу. Програмні заходи передбачали створення економічних умов для розвитку безпосередньо туризму і повинні були дати відчутний побічний ефект — стимулювати розвиток соціальної сфери та рівня матеріального добробуту населення [7, с. 190]. Зокрема, програма своєю основною метою декларувала створення конкурентоспроможного на міжнародному ринку національного туристичного продукту, здатного максимально задовольнити туристичні потреби населення країни, забезпечення на цій основі комплексного розвитку регіонів за умови збереження екологічної рівноваги та культурної спадщини.

Стратегія розвитку туризму і курортів окреслює більш широке коло питань, вирішення яких об'єднується у мету стратегії:

— покращення якості життя населення;

— захист національних інтересів України у сфері туризму;

— формування конкурентоспроможного національного туристичного продукту на внутрішньому та міжнародному ринках на основі раціонального використання туристичних ресурсів, збереження історико-культурних надбань та етнічних особливостей українського народу;

— створення умов для споживання туристичного продукту;

— реалізація закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, зайнятість, охорону здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав при здійсненні туристичних подорожей і відпочинку, туристичної діяльності;

— поліпшення правових, організаційних та соціально-економічних засад реалізації державної політики України у сфері туризму і діяльності курортів в умовах глобалізації та євроінтеграції суспільних процесів.

За словами одного з авторів Стратегії сталого розвитку туризму і курортів в Україні (надалі — Стратегія) В. В. Носика, у ній зроблена спроба визначити туризм не лише через призму туристичної діяльності, а й окреслити правовий статус туриста в Україні, правовий режим залучення та використання туристичних ресурсів, а також формування туристичного продукту. У Стратегії передбачено посилення юридичної відповідальності щодо якості і безпеки туристичних послуг, захисту прав українських громадян як туристів за кордоном. За кожним із пріоритетних напрямів розвитку туризму Стратегія передбачає перегляд чинної законодавчої бази, розробку проектів законів щодо регулювання туристичної діяльності, узгодження системи вітчизняного законодавства щодо туризму, а також його адаптацію до відповідних директив та стандартів ЄС [8].

Слід зазначити, що Державна програма розвитку туризму до 2010 року вже закінчила своє існування відповідно до строків, але відповідного аналізу повноти її виконання так і не було зроблено. Після закінчення строку дії цієї програми були зроблені окремі спроби щодо впровадження нових нормативних документів з розвитку туризму і курортів на наступні роки, але на теперішній час функціонують лише окремі програми, пов'язані з туризмом. Так, у 2011 році була прийнята Державна цільова соціальна програма розвитку в Україні спортивної та туристичної інфраструктури у 2011–2022 роках, головною метою якої є розвиток спортивної, туристичної та транспортної інфраструктури, створення умов для отримання права на проведення в Україні зимових Олімпійських та Паралімпійських ігор 2022 року [9]. Прем'єр-міністр М. Я. Азаров під час засідання Кабінету Міністрів 29 травня 2013 року доручив створити систему державної підтримки розвитку сфери туризму і курортів шляхом розроблення концепції та проекту Державної цільової програми розвитку туризму і курортів на період до 2023 року.

Статистичне забезпечення туристичної сфери в Україні на теперішній час регулюється Методикою розрахунку обсягів туристичної діяльності. Методика розроблена на основі принципів міжнародної статистики (Рекомендацій зі статистики туризму Всесвітньої туристичної організації (ВТО), стандартної міжнародної класифікації видів туристичної діяльності (СІКТА, документа «Допоміжний рахунок у туризмі (ДРТ), рекомендації щодо методологічної структури», затвердженого Статистичним відділом Секретаріату Організації Об'єднаних Націй) з урахуванням національної специфіки (Закону України «Про туризм», Державного класифікатора України ДК 009-96: Класифікація видів економічної діяльності та Державного класифікатора продукції та послуг України ДК 016-97: Класифікація видів продукції та послуг).

Ця методика визначає систему показників, єдиних за змістом і порівняних на всіх рівнях державного управління в Україні та на міжнародному рівні, що характеризують обсяги туристичної діяльності та вплив туризму на економіку країни. Методика застосовується для гармонізації на державному рівні показників і джерел статистичної інформації, що визначають економічну та соціальну вагомість туризму в Україні, для підрахунку розмірів туристичного продукту і залучених таким чином до обігу грошових коштів, інших вигод від розвитку туризму [10].

До основних завдань Методики відносяться:

1) систематизація джерел статистичної інформації, що характеризує туризм;

2) визначення єдиної для всіх рівнів державного управління системи показників туристичної діяльності;

3) гармонізація національної методології статистики туризму з міжнародною, забезпечення порівнянності статистичних показників туризму на міжнародному рівні;

4) затвердження алгоритму розрахунку показників, що характеризують внесок туризму в економіку держави, але не підлягають статистичному обліку, а також які неможливо виміряти в умовах відсутності або недостатності статистичної інформації;

5) визначення переліку показників, що характеризують туристичну діяльність, для встановлення значень яких необхідне проведення експертних оцінок, статистичних спостережень, досліджень туристичних потоків, проведення анкетування внутрішніх та міжнародних відвідувачів тощо;

6) визначення переліку видів економічної діяльності, що є характерними для туризму;

7) визначення ступеня залежності між туристським попитом та пропозицією товарів і послуг за окремими видами економічної діяльності.

Важливим кроком у розвитку нормативно-методичного забезпечення туристичної сфери стало прийняття Закону України «Про державно-приватне партнерство», який визначив основні організаційно-правові засади взаємодії державних партнерів із приватними партнерами та основні положення державно-приватного партнерства на договірній основі [11]. Згідно із цим Законом державна підтримка здійснення державно-приватного партнерства (ДПП) може надаватися шляхом надання державних гарантій і фінансування за рахунок коштів державного чи місцевих бюджетів та інших джерел згідно із відповідними загальнодержавними і місцевими програмами.

Цей Закон зумовив нормативно-правові основи забезпечення доступу представників туристичної сфери до джерел державного фінансування, результатів науково-практичних досліджень і розробок інститутів державного сектору та об'єктів туристичної інфраструктури.

Іноземний досвід використання ДПП доводить, що така співпраця є достатньо вигідною для кожної зі сторін, але необхідно зазначити, що в Україні досвід використання такого партнерства майже відсутній. Тому при впровадженні засад ДПП в механізм державного регулювання туристичної сфери необхідно врахувати не лише позитивні боки такої співпраці, а й негативні, з якими зіштовхнулися окремі країни, де економіка та політична система знаходилась на стадії становлення:

— існування великого політичного впливу на інституційні та процедурні аспекти ДПП. Наприклад, в країнах, де були постійні зміни уряду, поширилися прецеденти перегляду первинних контрактів з приватними партнерами;

— через відсутність необхідних повноважень у органів місцевого самоврядування виникали труднощі при укладенні ними на регіональному рівні партнерських контрактів з представниками приватного капіталу;

— істотне бюрократичне навантаження затягувало процес переговорів та укладення контрактів, і, як результат, вартість витрат у проектах збільшувалася через неможливість вчасно узгодити правові норми про тендери та концесії [12].

Основними міжнародними нормативно-правовими актами, що регулюють відносини у сфері туризму, є: Загальна резолюція Конференції ООН з міжнародного туризму і подорожів (1963), Манільська декларація зі світового туризму (1980), Хартія туризму (1985), Гаазька декларація з туризму (1989).

У цих документах сформульовані основні принципи, що використовуються, як при створенні відповідних національних нормативних документах, так і для укладання міждержавних угод країнами-членами Всесвітньої туристичної організації.

Необхідно зазначити, що в сучасних умовах розвитку туристичної сфери існує значно більше законодавчих та інших правових актів. На рис. 1 наведена схема, де систематизована національна та міжнародна нормативно-правова база, що регулює відносини у сфері туризму.

Систематизацію національного законодавства у сфері туризму доцільно, на нашу думку, використовувати у поєднанні із розподіленням нормативно-правових актів за міжгалузевою, організаційною та спеціальною ознаками, які для зручності слід розподілити на блоки (рис. 2).

До першого блоку доцільно віднести нормативно-правові акти, що регулюють основи організації діяльності у туристичній сфері. До другого блоку нормативно-правових актів віднесено документи, що регулюють діяльність державних органів з розвитку та контролю туристичної сфери. Третій блок нормативно-правових документів об'єднує акти, що підтверджують важливі статуси окремих туристично-рекреаційних зон, а четвер-

Рис. 1. Систематизації національної та міжнародної нормативно-правової бази, що регулює відносини у сфері туризму (джерело: [13, с. 17])

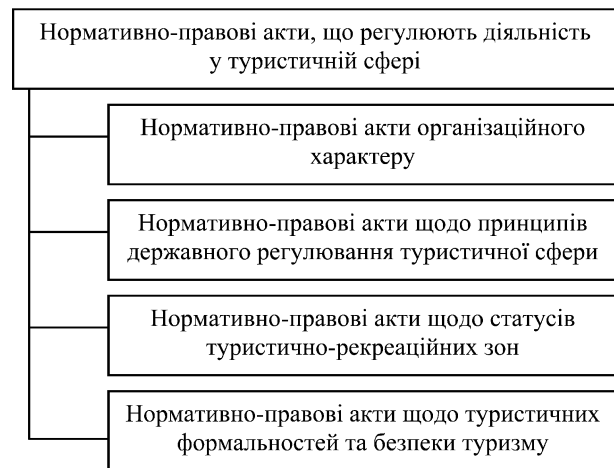

Рис. 2. Розподіл нормативно-правових актів у сфері туризму за ознаками (джерело: розроблено автором)

тий — нормативно-правові акти щодо туристичних формальностей та безпеки туризму.

У вищенаведеному переліку знайшли відображення далеко не всі нормативно-правові акти з регулювання туристичної сфери. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що таких законів, указів президента, постанов і розпоряджень КМУ і ВРУ та інших нормативних актів, які прямо або опосередковано стосуються регулювання туристичної сфери, понад 500. Велика кількість нормативних документів зумовлена специфікою діяльності об'єктів туристичної сфери, а саме їх різною галузевою приналежністю (розміщення, харчування, транспорт, дозвілля тощо). Але, незважаючи на цю досить велику кількість нормативних документів, у правовому забезпеченні туристичної сфери існує низка проблем, які потребують вирішення. Самі нормативно-правові акти України у сфері туризму

також необхідно розподіляти за регіональним принципом на три рівні (рис. 3).

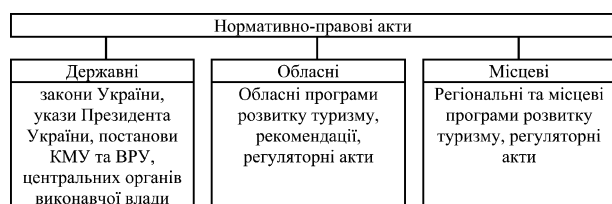

Рис. 3. Рівні нормативно-правових актів у сфері туризму (джерело: розроблено автором)

Перший рівень — державний. Нормативно-правові акти цього рівня визначають правові засади регулювання відносин у туристичній сфері, їх удосконалення та адаптацію до загальноєвропейських норм міжнародного права.

Другий рівень — обласний. Законотворча діяльність цього рівня забезпечується Конституцією України (ст. 140), Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 1 та 10), Законом України «Про туризм» (ст. 8). Органом самоврядування, що представляє спільні інтереси територіальних громад області, є обласна рада. Обласна рада діє у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України, а також повноважень, переданих їй сільськими, селищними, міськими радами області.

Третій рівень — місцевий. На цьому рівні органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень затверджують місцеві програми розвитку туризму.

Аналіз чинних нормативно-правових актів, що регулюють відносини в туристичній сфері, дозволяє стверджувати, що ефективність цих документів є достатньо низькою, не створює необхідних правових основ для залучення інвестицій (особливо іноземних) у розвиток туризму в Україні, не гарантує безпеки у сфері туризму як безпосередньо туристам, так і суб'єктам туристичної діяльності, не забезпечує належних надходжень до бюджетів від туризму та не створює умов для реалізації громадянами прав на відпочинок у формі туризму.

Підтверджує факт наявності проблем і текст Державної програми розвитку туризму в Україні на 2002–2010 рр., де зазначається, що подальший розвиток туризму гальмується недосконалістю нормативно-правової бази, нечітким визначенням у законодавстві належності підприємств готельного господарства до підприємств, які надають туристичні послуги.

До цього переліку, на нашу думку, необхідно додати такі аспекти, як невідповідність правового забезпечення сучасним тенденціям розвитку туризму, а також слабку міжвідомчу взаємодію та майже відсутню координацію дій між державними органами та органами місцевого самоврядування.

Однією з причин цього є те, що туризм як об'єкт державного контролю майже постійно змінюється відповідно до високих темпів зростання та формування нових видів туризму і, відповідно, змінюються соціально-економічні умови господарювання суб'єктів туристичної сфери.

Важливою складовою нормативно-правового забезпечення розвитку сфери туризму в Україні є стандарти, що регламентують вимоги до якості туристичних послуг. На теперішній час в Україні використовуються п'ять основних стандартів, що регулюють правила надання послуг в туристичній сфері, та велику групу загальних. Ці стандарти прийняті Міждержавною радою країн СНД зі стандартизації, метрології і сертифікації у 1995 р., і необхідно зазначити, що вони вже морально застаріли та потребують вдосконалення з урахуванням сучасних тенденцій розвитку туристичної сфери.

Стандарти мають більше рекомендаційну, ніж нормативну спрямованість, роз'яснюючи представникам туристичної сфери принципи формування туристичного продукту та окремих екскурсійних послуг. Ці стандарти зазвичай не містять конкретного механізму реалізації зазначених правил і вимог. Також стандарти не визначають принципи та механізм контролю за додержанням вимог окремих туристичних послуг.

Прийняття у 2011 р. змін до Закону України «Про туризм» в частині обов'язковості категоризації готелів повинен змінити існуючу ситуацію. Згідно із цим Законом державні органи виконавчої влади спільно з туристичними об'єднаннями повинні розробити і впровадити нові стандарти, які стануть базою для категоризації об'єктів туристичної інфраструктури.

У цілому стандарти, що діють в туристичній сфері, на нашу думку, доцільно структурувати в певні категорії (рис. 4).

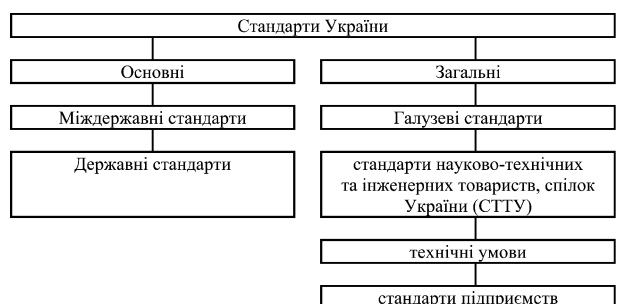

Рис. 4. Структура стандартів туристичної сфери України (джерело: розроблено автором на основі [14])

Висновки і перспективи подальших розвідок з цього напрямку. Вдосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності туристичної сфери України є одним із пріоритетних завдань державного регулювання. Під час розгляду системи правового регулювання туризму нами були зроблені висновки, що з урахуванням специфіки діяльності

туристичної сфери нормативно-правові акти різної галузевої приналежності доцільно систематизувати за ознаками та рівнями з метою отримання комплексної інформації щодо впливу правової бази на об'єкти та суб'єкти туристичної сфери. Серед важливих напрямів вдосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності туристичної сфери необхідно виокремити такі:

— вдосконалення законодавчих актів на всіх рівнях регулювання туристичної сфери, формування принципів їх взаємоузгодженості та комплексності;

— розробка нормативно-правової бази щодо визначення правового статусу туристичних ресурсів задля забезпечення ефективного та раціонального використання цих ресурсів у частині створення державного кадастру туристичних територій;

— узгодження законодавчих актів щодо розвитку туристичної сфери України з нормативно-правовими документами українського законодавства;

— адаптація туристичної нормативно-правової бази України до відповідних норм і стандартів ВТО та ЄС.

Головним спрямуванням нормативно-правового забезпечення в частині розвитку державно-приватного партнерства (ДПП) має бути незмінність форми власності та цільового призначення об'єкта, який споруджується, модернізується чи управляється за допомогою механізмів ДПП протягом усього строку партнерства, справедливий розподіл ризиків, пов'язаних з виконанням договорів ДПП, а також прибутку між державою та приватним сектором.

Розглянувши діючі в Україні стандарти туристичної сфери, необхідно зазначити таке. Існуючі правові акти формують комплекс рекомендацій для підвищення якості туристичних послуг та інших супутніх послуг, але мають місце і певні недоліки, які необхідно врахувати при формуванні принципів нових стандартів категоризації об'єктів готельного господарства. До недоліків слід віднести такі:

— частина стандартів має більше рекомендаційну, ніж нормативну спрямованість; окремі стандарти не містять конкретного механізму реалізації зазначених правил і вимог;

— більшість стандартів не визначають принципи та механізм контролю за додержанням власних вимог;

— окремі положення стандартів застаріли і не відповідають сучасним тенденціям розвитку туристичної сфери України.

Література

1. Тенденції розвитку туризму [Електронний ресурс] / Науковий центр розвитку туризму. — Режим доступу : <http://ncrt.com.ua/index.php?page=nos-k-v>.

2. Мальська М. П. Основи туристичного бізнесу : навч. посіб. / М. П. Мальська, В. В. Худо,

В. І. Цибух. — К. : Центр навч. літ-ри, 2004. — 272 с.

3. Цибух В. Державне регулювання у сфері туризму в Україні / В. Цибух // Статистика України. — 2005. — № 1. — С. 80–84.

4. Про внесення змін до Закону України «Про туризм» : Закон України № 1282-IV від 18.11.2003 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1282-15>.

5. Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002–2010 роки : Постанова Кабінету Міністрів України № 583 від 29 квітня 2002 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=583-2002-%EF>.

6. Стратегія сталого розвитку туризму і курортів в Україні [Електронний ресурс] / Науковий центр розвитку туризму. — Режим доступу : <http://ncrt.com.ua/index.php?page=2-meta-ta-zavdannya-strateg>.

7. Чорненька Н. В. Організація туристичної індустрії : навч. посіб. / Н. В. Чорненька. — К. : Атіка, 2006. — 264 с.

8. Носік В. В. Туризм в Україні [Електронний ресурс] / В. В. Носік ; Науковий центр розвитку туризму. — Режим доступу : <http://ncrt.com.ua/index.php?page=nos-k-v-v>.

9. Державна цільова соціальна програма розвитку в Україні спортивної та туристичної інфраструктури у 2011–2022 роках : Постанова КМУ № 707 від 29 червня 2011 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/707-2011-%D0%BF>.

10. Методика розрахунку обсягів туристичної діяльності : Наказ Державної туристичної адміністрації України, Державного комітету статистики України № 142/394 від 12.11.2003 р. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/sp/sp_3.htm.

11. Про державно-приватне партнерство : Закон України № 2404-VI від 1 липня 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/12134.html>.

12. Бережна І. Г. Державно-приватне партнерство в Україні: чи можливий альянс влади та капіталу? [Електронний ресурс] / І. Г. Бережна // Судебно-юридическая газета. — Режим доступу : http://sug.kiev.ua/blognews.php?id_blog=19.

13. Вахмистров В. П. Правовое обеспечение туризма : [учеб. пособие по дисциплине специализации спец. «Менеджмент организации»] / В. П. Вахмистров, С. И. Вахмистрова ; Балт. междунар. ин-т туризма. — СПб. : Михайлов, 2005. — 286 с.

14. Про стандартизацію і сертифікацію : Декрет Кабінету Міністрів України № 46-93 від 10 травня 1993 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=46-93>.